

U kojoj mjeri učenici na kraju obveznoga obrazovanja vladaju hrvatskim standardnim jezikom?

Uvod

Svi koji se bave jezikom na znanstvenoj, stručnoj i obrazovnoj razini trebali bi se zapitati što je prosječnomu učeniku važno znati o jeziku te što je poslije važno znati prosječnomu govorniku hrvatskoga jezika, koji svoj jezik najčešće doživljava kao neodvojivi dio sebe i u svom svakodnevnom životu razmišlja na njemu, a ne o njemu, govori njime, a ne govori o njemu. Pisana riječ otkriva osobnost onoga tko piše, izražava mnogo više od stupnja u kojemu je on ovladao komunikacijskom jezičnom kompetencijom.¹ Neupitna je povezanost svih jezičnih i nejezičnih čimbenika koji utječu na usvajanje jezika i pragmatičnu uporabu jezika. U ovome se radu jezična proizvodnja istražuje na korpusu sastavaka učenika oblikovanih prema smjernicama zadataka otvorenoga tipa. Učenički sastavci analizirani su na leksičkoj, sintaktičkoj i diskursnoj razini. Namjerno se ne popisuju jezična odstupanja i pogreške u pisanoj proizvodnji. Prednost je dana istraživanju jezičnih sastavnica kojima se utvrdilo uporabno vladanje jezikom: obilježja aktivnoga rječnika učenika s obzirom na stupanj obavijesnosti i razumljivosti, kvantitativna i kvalitativna obilježja sintakse te razina ovladanosti vanjskim i unutarnjim obilježjima diskursa nakon razdoblja jezične automatizacije.

Teorijska polazišta i modeli leksičke, sintaktičke i diskursne složenosti

Pojam komunikacijske kompetencije počinje se tumačiti i opisivati sedamdesetih godina 20. stoljeća. Dell Hymes uvodi naziv *komunikacijska kompetencija*. Nakon njega mnogi su lingvisti opisivali komunikacijsku kompetenciju dajući prednost različitim jezičnim i nejezičnim sastavnicama, no zajedničko je svima da se kompetentnim jezičnim korisnikom smatra onaj koji nema samo znanje o jeziku nego i sposobnost i vještinu uporabe toga znanja u aktivnome komunikacijskom činu.

Razvojna jezična obilježja univerzalna su i zajednička svim jezicima. Ona ovise i o prirodi samoga jezika, kontekstu koji utječe na njegov razvoj nakon faze jezične automatizacije te o institucionaliziranome učenju jezika. Stoga su za potrebe istraživanja ovladanosti

* Marijana Češi savjetnica je za hrvatski jezik u Agenciji za odgoj i obrazovanje u Zagrebu.

¹ Istraživanje komunikacijske jezične kompetencije u doktorskom radu Marijane Češi *Ovladanost standardnim hrvatskim jezikom na kraju obveznoga obrazovanja* obuhvatilo je istraživanje ovladanosti leksičkom, sintaktičkom i diskursnom kompetencijom u pisanim sastavcima učenika na kraju osmoga razreda.

komunikacijskom jezičnom kompetencijom konstruirani modeli leksičke, sintaktičke i diskursne složenosti koji su prilagođeni hrvatskomu odgojno-obrazovnom kontekstu.

Model leksičke složenosti

Kvantitativne i kvalitativne promjene rječnika jedan su od pokazatelja jezičnoga razvoja i ovladanosti jezikom. Bogatstvo rječnika povezuje se s čestoćom čitanja, djeca koja više čitaju imaju bogatiji rječnik, oni su uspješniji čitači. Leksička kompetencija podrazumijeva cjelovito znanje koje tko ima o riječi, njegovo rječničko znanje i pojedinačne sposobnosti u uporabi kontekstnih ključeva. Poznavanje rječnika i njegova uporaba najčešće su sastavnice leksičke kompetencije u komunikacijskim modelima. Veličina rječnika podrazumijeva količinu riječi koju tko pasivno i aktivno rabi. Dubina leksičkoga znanja obuhvaća cjelokupno znanje o leksičkoj jedinici na fonološkoj, ortografskoj, morfosintaktičkoj, semantičkoj i pragmatičkoj razini. Tri su sastavnice u ovome istraživanju modela leksičke složenosti: znanje vokabulara, kontekst uporabe rječnika i kognitivni i metakognitivni procesi uporabe rječnika. Brojem pojavnica utvrđena je veličina rječnika, točnije stupanj pojavnosti samoznačnih (punoznačnih, sadržajnih) i suznačnih (nepunoznačnih, gramatičkih) riječi. Stupanj pojavnosti pojedine kategorije riječi u tekstu, dakle dužina teksta, pokazatelj je rječničkoga bogatstva. Isti tekst na analitičkome jeziku različit je po broju pojavnica od teksta koji je napisan na kojemu od sintetičkih jezika. Kontekst uporabe vokabulara uvjetovan je temom i sadržajem teksta, a u ovome istraživanju utvrđen je mjerama leksičkoga bogatstva, leksičkom raznolikošću i leksičkom gustoćom. Leksička raznolikost izračunava se s pomoću omjera natuknica i pojavnica i mjera je koja pokazuje koliko je raznolik rječnik nekoga teksta, a koliko je obavijestan, dok se mjerom leksičke gustoće, omjerom pojavnica i samoznačnica, utvrđuje razumljivost teksta, a ona je složenija što je više samoznačnih riječi u tekstu. Veći broj samoznačnih riječi u tekstu podrazumijeva složeniji tekst koji je teži za razumijevanje, odnosno rječnik je teksta s većim brojem samoznačnih riječi bogatiji.

Model sintaktičke složenosti

Sintaktička kompetencija podrazumijeva poznavanje gramatičkoga ustrojstva rečenice i sposobnost primjene pravila o slaganju riječi u različite vrste rečenica. Automatizacija jezičnoga sustava događa se oko desete godine života. To znači da je kod djece urednoga razvoja usvojeno govorno disanje, izgovor i artikulacija glasova, nadzor nad izgovorom i artikulacijom glasova, ritmičnost govora i rečenične intonacije usklađene s kontekstom i situacijom te da je usvojena morfologija. Jednim dijelom sintaktički razvoj završava s dvanaestom godinom života i obilježava ga usvojenost sintaktičkih struktura. Međutim, sintaktički se razvoj nastavlja i nakon dvanaeste godine, on je sporiji, ali se i dalje razvijaju sposobnosti kombiniranja usvojenih sintaktičkih struktura, što je posebno vidljivo u višesložnim rečenicama. S obzirom na proces sintaktičkoga razvoja određene su sljedeće sastavnice modela sintaktičke

složenosti: sintaktička produktivnost, gramatičko ustrojstvo rečenice, sadržaj rečenica i međurečenični odnosi. Sintaktička produktivnost određena je prosječnim brojem riječi u rečenici, prosječnom duljinom iskaza riječi i prosječnim brojem rečenica u sastavku. Gramatičko ustrojstvo rečenice podrazumijeva prisutnost temeljnoga člana rečeničnoga ustrojstva bez obzira na hijerarhijske odnose unutar dvočlanih i višečlanih rečenica (subordinaciju, kosubordinaciju ili koordinaciju). S obzirom na prisutnost temeljnoga člana rečeničnog ustrojstva tri su kategorije rečenica: jednočlane, dvočlane i višečlane. U sintaktičkome se modelu analiziraju i međurečenični odnosi i vrste rečenica po sadržaju. Pregled rečenica razvrstanih po značenju upotrijebljenih u tekstu pokazuje na koji je način međusobno uvjetovana sadržajnost i obavijesnost teksta s obzirom na temu o kojoj je riječ.

Model diskursne složenosti

Model diskursne složenosti konstruiran je u cilju uvida u ostvarivanje povezanosti rečenica unutar teksta i interpretacije sadržaja. Diskursne sastavnice uvrštene su u kategoriju vanjskih i unutarnjih obilježja teksta. Vanjska obilježja teksta izravno su povezana sa smjernicama zadataka, a unutarnja su obilježja teksta jezične sastavnice koje se teže uočavaju i podložne su subjektivnoj interpretaciji primatelja. Vanjska su obilježja: prepoznatljiva trodijelna struktura, usklađenost s temom, prepoznatljiv tip teksta, uporaba konektora. Unutarnja su obilježja: usklađenost glavne teme sa sporednima, jasnoća razrade teme, logičnost teksta te prepoznatljiv i prilagođen stil pisanja. Na diskursnu kompetenciju zasigurno osim usvojenosti i primjene jezičnih struktura i pravila uvelike utječu konceptualne metode poučavanja kao postupci važni za stjecanje sposobnosti sastavljanja vezanih tekstova. No, važni su i čimbenici znanje o svijetu i o društvenome okružju te opće spoznajne sposobnosti. Vanjska obilježja modela diskursne složenosti odnose se na jezične elemente kojima se dijelovi teksta povezuju u cjelinu i ovise o razini jezične kompetencije, a unutarnja obilježja obuhvaćaju jezične i izvanjezične jedinice koje se odnose na općeljudske i jezične sposobnosti povezivanja dijelova u cjelinu. Egzaktni jezični pokazatelji koji utječu na povezanost (koheziju) teksta odnose se na gramatičke i leksičke jedinice kojima se ostvaruje tekstna povezanost. Koherentnost i suvislost teksta teže se primjećuju jer se odnose na smislenost, značenje i interpretaciju teme, odnosno sadržaja teksta.

Rezultati istraživanja

Korpus za ovo istraživanje sastoji se od 100 učeničkih sastavaka, točnije 50 sastavaka učenika sjevernoga dijela Hrvatske (SDH) i 50 sastavaka učenika južnoga dijela Hrvatske (JDH). Učenički sastavci raščlanjeni su na pojavnice i natuknice, a potom su pojavnice i natuknice kategorizirane na samoznačnice i suznačnice. Za svaku od kategorija izračunana je jezična razvojna norma korpusa. Ukupno je u korpusu 30 127 pojavnica, od toga je 15 450 natuknica. Za potrebe ispitivanja sintaktičke složenosti

rečenice su podijeljene prema trima kriterijima: prema sastavu, prema pojavnosti temeljnoga člana rečeničnoga ustrojstva i prema značenju. Diskursna je složenost istražena prema vanjskim i unutarnjim sastavnicama.

samoznačnica (punoznačnica, sadržajna riječ) riječ koja ima samostalno značenje

suznačnica (nepunoznačnica, gramatička riječ) riječ koja nema samostalno značenje, tj. koja ima manji stupanj određenosti značenja

pojavnica riječ u svakome od svojih pojavnih oblika; dakle, *kuća, kuće, kući* tri su različite pojavnice

natuknica (lema, leksem) riječ u ukupnosti oblika i značenja; dakle, *kuća, kuće, kući* pojavnice su natuknice *kuća*

Leksička složenost

Rezultati istraživanja leksičke složenosti pokazali su da učenici u didaktičkoj situaciji zadatka otvorenoga tipa tijekom jednoga nastavnog sata mogu napisati tekst koji prosječno ima od 236 do 379 pojavnica, od toga je među njima od 111 do 185 natuknica. Očekivano je u sastavcima više samoznačnica (i pojavnica i natuknica) nego suznačnica (i pojavnica i natuknica).

Statistički pokazatelji leksičkoga bogatstva pokazuju da su učenički tekstovi jednostavni s obzirom na obavijesnost i razumljivost. Prosječna vrijednost leksičke raznolikosti u rasponu je od 0,45 do 0,59, a leksičkoga bogatstva od 0,46 do 0,57. Prisjetimo se, što su vrijednosti bliže broju jedan, tekstovi su složeniji. I na ovome je korpusu dokazano da duljina teksta ne utječe na obavijesnost, složenost i razumljivost. Veći broj pojavnica u učeničkim sastavcima nije utjecao na njihovu kvalitetu na sadržajnoj i obavijesnoj razini. Ako usporedimo 20 slučajno odabranih rezultata analize leksičke složenosti sastavaka učenika sjevernoga i južnoga dijela Hrvatske (tablica), možemo zaključiti da sastavci različite duljine imaju različite vrijednosti leksičkoga bogatstva i broj natuknica.

SDH učenik	pojavnice	natuknice	LR	LG	JDH učenik	pojavnice	natuknice	LR	LG
OA6	304	136	0,58	0,63	D1	270	176	0,50	0,52
OA7	260	109	0,66	0,68	D2	259	171	0,42	0,47
OA8	397	128	0,46	0,52	D3	217	183	0,59	0,64
OA9	371	114	0,44	0,48	D4	224	162	0,51	0,49

OA10	287	179	0,61	0,38	D5	322	175	0,56	0,52
OA13	324	159	0,53	0,56	D6	370	171	0,43	0,52
OA14	302	147	0,51	0,53	D7	264	155	0,56	0,54
OA15	357	106	0,50	0,51	D9	248	179	0,43	0,52
OA16	268	160	0,30	0,49	D10	272	81	0,59	0,57
OA17	275	101	0,49	0,51	D11	216	135	0,47	0,47

Prikaz 20 pojedinačnih slučajno odabranih rezultata ispitivanja leksičke složenosti

legenda

SDH = sjeverni dio Hrvatske

JDH = južni dio Hrvatske

OA6, OA7., D1, D2 = kodirana oznaka učenika

LR = leksička raznolikost

LG = leksička gustoća

Sintaktička složenost

Sastavnice sintaktičke složenosti kategorizirane su u tri skupine: sintaktička produktivnost, gramatičko ustrojstvo rečenice i međurečenični odnosi i vrste rečenica po sadržaju. Rezultati istraživanja na sintaktičkoj razini – sintaktička produktivnost – pokazuju da najviše višestrukosloženih rečenica učenici proizvode na kraju obveznoga obrazovanja jer je u svakome učeničkom sastavku najmanje jedna višestrukosložena rečenica. Po brojnosti potom slijede dvočlane nezavisnosložene rečenice, njih je u 97 % učeničkih sastavaka, 93 % je dvočlanih zavisnosloženih i jednostavnih rečenica. Samo 26 % učenika u svoje sastavke uvrštava eliptične rečenice. Na temelju sintaktičke raščlambe zaključuje se da je dinamika izmjene rečenica u prosječnome učeničkom sastavku napisanomu u didaktičkoj situaciji na kraju obveznoga obrazovanja sljedeća: 8 jednostavnih rečenica, 4 dvočlane nezavisnosložene i 4 dvočlane zavisnosložene rečenice, 6 višestrukosloženih rečenica i nijedna eliptična rečenica. Prosječno se u sastavcima učenika nalazi 14,32 riječi, jezično je razvojno obilježje (dobiveno na temelju 75 % sastavaka) od 10 do 17 riječi. Prosječna je duljina iskaza riječi PDI(r) 6,27, dok je prosjek ukupnoga broja rečenica u sastavku 23. Jezična su razvojna obilježja PDI(r) od 5,48 do 9,77, a ukupan je broj rečenica u sastavku od 14 do 31. Prosječan broj surečenica u sastavku iznosi 46,94, a razvojna je jezična norma korpusa od 35 do 58 surečenica. Kategorija *gramatičko ustrojstvo rečenice* utvrđena je s obzirom na pojavnost temeljnoga člana rečeničnoga ustrojstva. Statistički podaci pokazuju da je u prosjeku osam jednočlanih i dvočlanih rečenica, a šest višečlanih. Treća kategorija sintaktičke složenosti odnosi se na analizu rečenica s obzirom na značenje. Od nezavisnosloženih rečenica najzastupljenije su sastavne rečenice, potom rečenični niz i suprotne rečenice. Od zavisnosloženih rečenica najveći je udio

atributnih rečenica, dakle u 90 % učeničkih sastavaka uvrštene su atributne rečenice, potom slijede vremenske (86 %), objektne (85 %) i uzročne (76 %). Indeks sintaktičke složenosti čine ove varijable: prosječna duljina iskaza riječi, broj jednočlanih, broj dvočlanih i broj višečlanih rečenica te broj nezavisnosloženih i broj zavisnosloženih rečenica.

Diskursna složenost

Kategorije su diskursne složenosti vanjska i unutarnja obilježja teksta. S obzirom na to da su tri smjernice za pisanje sastavaka, oblikovanje vezanoga teksta na dvije stranice, naslovljavanje teksta i pisanje u prvome licu jednine, dosljedno provedene u svih stotinu sastavaka, one nisu statistički obrađene. Od vanjskih obilježja teksta u 70 % sastavaka prepoznatljiva je trodijelna struktura teksta i tip teksta, dok je samo u 60 % sastavaka jasno razrađena zadana glavna tema teksta. Svi učenički sastavci imaju vezna sredstva na razini teksta. Diskursna složenost koja se odnosi na unutarnja obilježja teksta određena je sastavnicama: usklađenost glavne teme sa sporednim temama, jasnoća razrade teme, logičnost teksta te prepoznatljiv i prilagođen stil pisanja. Statistički podatci pokazuju da je u 60 % sastavaka moguće utvrditi jasnu razrađenost teme i logičnost teksta, dok je usklađenost glavne teme sa sporednim temama uočljiva u 57 % sastavaka. Za četvrtu jezičnu sastavnicu unutarnjega obilježja teksta – prepoznatljivost i prilagođenost stila pisanja – utvrđeno je da se u svih sto sastavaka mogu prepoznati obilježja jednoga od triju očekivanih stilova pisanja.

Umjesto zaključka

Rezultati istraživanja jezičnih razvojnih obilježja jezične djelatnosti pisanja na kraju obveznoga obrazovanja utvrđeni su prema modelima leksičke, sintaktičke i diskursne složenosti na korpusu od 100 učeničkih sastavaka. Stvoreni su objektivni uvjeti raščlambe, tj. modeli prema kojima je napravljena analiza konstruirani su s obzirom na odgojno-obrazovni kontekst, čimbenike koji su važni u usvajanju prvoga jezika i složenost strukture i prirode hrvatskoga jezika. Prema konstruiranim modelima i statističkim izračunom utvrđena su leksička, sintaktička i diskursna jezična razvojna obilježja. Mjerama leksičkoga bogatstva dokazana je jednostavnost učeničkih tekstova, zastupljenost samoznačnica i suznačnica podjednaka je, tek je za samo 8,52 % više samoznačnih riječi u učeničkim sastavcima u odnosu na suznačne. Leksička analiza upućuje na važnost istraživanja i ostalih mogućih čimbenika koji utječu na proizvodnju aktivnoga učeničkog leksika i koje bi valjalo ubuduće istražiti: utjecaj poučavatelja na razvoj učeničkoga rječnika u didaktičkoj situaciji, vladanje vještinom čitanja, kontekst u kojemu nastaje tekst, primatelj i namjena teksta.

Prema modelu istraživanja sintaktičke složenosti dokazan je porast i usložnjavanje sintaktičke proizvodnje u razdoblju nakon jezične automatizacije. U svim učeničkim sastavcima pojavljuju se složenije sintaktičke strukture, porast broja višestrukosloženih rečenica u odnosu na jednostavne rečenice.

Od svih nezavisnosloženih rečenica učenici najčešće u svoje sastavke uvrštavaju sastavne i suprotne rečenice te rečenični niz, najmanji je udio rastavnih, isključnih i zaključnih rečenica. Od svih zavisnih rečenica učenici najčešće upotrebljavaju atributne, objektne, vremenske i uzročne rečenice.

Na temelju analize sadržaja prema modelu diskursne složenosti utvrđeno je da veći postotak sastavaka nije napisan u skladu sa smjernicama kojima bi valjalo ovladati tijekom školovanja vježbanjem. Riječ je, naime, o vanjskim obilježjima teksta: grafička naznaka trodijelne strukture, pisanje u skladu s temom i prepoznatljiv zadani tip teksta. Isto je i s nepoštovanjem unutarnjih obilježja na razini diskursa. Svi se sastavci u korpusu mogu s obzirom na svoja sadržajna i jezična obilježja razvrstati u četiri skupine. U prvu skupinu svrstani su sastavci čija su sadržajna i jezična obilježja većim dijelom u skladu sa smjernicama zadatka. To znači da su napisani u skladu s temom, da ih obilježava dinamična izmjena različitih vrsta rečenica po sadržaju i s obzirom na gramatičko ustrojstvo, sva unutarnja obilježja teksta također su obuhvaćena, dakle, glavna je tema usklađena sa sporednima, jasno je razrađena te je prepoznatljiva logičnost teksta. U drugu skupinu sastavaka uvršteni su oni u kojima prevladava opisivački tip teksta, iako je prema smjernicama trebala prevladavati naracija, u odnosu na pripovjedni, uravnotežena je izmjena nezavisnosloženih i zavisnosloženih rečenica, uočena su poetska obilježja, prevladava opis pejzaža, naglašen je utjecaj književnoumjetničkoga stila pisanja. U treću skupinu sastavaka uvršteni su oni u kojima je naglasak na pripovijedanju događaja, a izostavljeni su opisni dijelovi teksta. Autori te skupine tekstova nisu u svojim sastavcima obuhvatili veći broj smjernica. Četvrtu skupinu tekstova čine oni koji većim dijelom nisu napisani u skladu sa smjernicama zadatka. Usporedbom sastavaka na diskursnoj razini s obzirom na prostornu pripadnost, može se zaključiti da u sastavcima sjevernoga korpusa prevladava narativni diskurs, a južnoga deskriptivni. U cjelovitome korpusu 17 % sastavaka napisano je, većim dijelom, u skladu sa smjernicama, u 27 % sastavaka prevladava opisivački diskurs, 28 % sastavaka napisano je većim dijelom u narativnome diskursu, dok 28 % nije napisano u skladu sa smjernicama zadatka. Na temelju kvantitativnih i kvalitativnih pokazatelja na razini diskursa zaključuje se da se u 40 % sastavaka pojavljuju suvišni i nevažni podatci, da tekst nije jasno oblikovan niti se ostvarila razumljivost i jasnoća obrade teme. Uočen je problem u oblikovanju uvodnoga dijela sastavka. Oni su nedovoljno informativni i klišeizirani, dok je završni dio teksta obično jedna rečenica koja ni na razini izraza ni na razini sadržaja ne povezuje kraj razrade teksta s početkom zaključka. Uočena su brojna odstupanja na razini strukturiranja teksta, odnosno nedovoljna ovladanost kohezivnim sredstvima, što ujedno narušava suvislost, koherentnost teksta. Na kraju je zaključeno da pojedinačni rezultati leksičke, sintaktičke i diskursne analize upućuju na razlike u ovladanosti jezično-komunikacijskom sposobnošću na kraju obveznoga obrazovanja. Rezultati ovoga istraživanja upućuju na to koliko je važno uzimati u obzir i imati na umu individualne razlike među učenicima te okolnosti i čimbenike kojima se procjenjuje jezično-komunikacijska razina u odgojno-obrazovnome kontekstu.